Archive of SID

کنفرانس پژوهش های معماری و شهرسازی اسلامی و تاریخی ایران
Research Conference Architecture and Urbanism Islamic history of Iran

تاثیر عناصر نور و رنگ در ارتقای فضای معنوی بناهای دوره اسلامی: بررسی مساجد شهر اصفهان در دوره صفوی

سولماز خوش شمیم[1]، فرزاد مافی[2]

1- دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد واحد تهران شرق، s.khoshshamim@yahoo.com

2- دکتری باستان شناسی ، مدرس دانشگاه آزاد واحد تهران شرق، farzadmafi@yahoo.com

چکیده:

در معماری ایرانی، فضاسازی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. به نحوی که این مهم تنها از طریق تلفیق و ترکیب احجام صورت نمی پذیرد، بلکه تمهیداتی اندیشیده می شود که الزاماً احتیاج به ترکیب یا انفصال حجمی نباشد و در یک فضاسازی یکسره هم امکان فضاسازی های گوناگون و گاه متضاد ممکن می گردد. و تزیینات در این رابطه به معماری کمک شایانی می کنند. هنگامی که سخن از معماری مساجد به میان می آید، معماران ایرانی با توجه به جایگاه مذهبی و معنوی این بناها در فرهنگ و اعتقادات آنان، تمامی مهارت های هنری خود را برای ایجاد و القای فضای معنوی و روحانی در این بناها بکار می گیرند. استفاده از دو همنشین بی بدلیل نور و رنگ در معماری اسلامی-ایرانی مساجد از جمله این مهارت ها است. دوره صفوی از جمله دوران اعتلای معماری اسلامی در ایران است که در این پژوهش با بررسی موردی دو مسجد شیخ لطف الله و امام خمینی به عنوان نمونه های بارز معماری این دوره، کاربرد هوشمندانه دو عامل نور و رنگ در القای فضای معنوی آن ها به دقت بررسی و نمایان شده است.

واژه های کلیدی: رنگ – نور – معماری - مسجد

www.SID.ir

Archive of SID

1- مقدمه :

نور عامل مهمی در طراحی معماری بشمار می رود . عمده ترین کاربرد نور در فضای درونی معماری ، تامین روشنایی مورد نیاز برای انجام فعالیت ها متناسب با یک فضا است . همچنین نور در معماری همواره عامل پروراندن و زنده کردن فضا بوده است . جنبه های معنایی و ارزش های نمادین نور با زیبایی معنایی در ارتباط هستند و نقش مهمی در ارتقای کیفی فضای معماری دارند. در گذشته معماران با آگاهی از قابلیت های نور در فضاسازی معماری توانسته بودند به نحو مطلوبی این عنصر را در آثار خود برای ایجاد ارتباط با مخاطب و انتقال مفاهیم معنوی بکار گیرند . تجلی ماورایی نور بر معماری بناها، آنرا محور زیبایی شناسی معماری اسلامی در عرفان و معنا قرار داده است . در معماری کف براق و درخشنده و سطوح دیوارها برای شکار نور استفاده می شده است.[1]

رنگ نه تنها همنشین نور است بلکه صورت متکثر واحدی از اوست، زیرا تجزیه که یک امر کاملا عادی و مربوط به عالم مرکبات است، تجسم طیف های نوری را به صورت رنگ سبب می شود . به تعبیر "هانری کربن "در "عرفان ایرانی" رنگ ها تبدیل به شاخصی می گردند برای عارف تا بدان وسیله مقام نورانی - عرفانی خویش را به داوری گیرد. او فراسوی زمان است و تنها عالم رنگ، جهت دهنده سیر و سلوک اوست . رنگ ها که از تابش نور حاصل می شوند، نماد تجلی وحدت در کثرت و وابستگی کثرت به وحدت هستند. هر رنگی نمادی از حالت و خود نور است، بی آنکه به آن رنگ خاص محدود شود. [2]

نور و رنگ عناصری هستند که از دیرباز نقش مهمی را در معماری سنتی ایران ایفا کرده اند . در معماری سنتی و در فرهنگ اسلامی نور نمادی از خدا و نور الهی است. نور و سایه در کنار هم حسی عرفانی به فضا بویژه فضاهای مذهبی مانند مساجد القا می کنند و نور خود جزیی از تزئینات مسجد بشمار می رود. همچنین مساجد جهان اسلام در بکارگیری رنگ های متنوع از چهارچوب واحدی پیروی می کنند.

در واقع معماری دوره صفوی را می توان دوره اعتلای معماری اسلامی در ایران دانست. [3] که این هنر بی بدلیل در مساجد این دوره ظهور و تجلی می یابد. مساجد شیخ لطف ا... و امام خمینی از نمونه های بارزیست که به وضوح جادوی رنگ و نور را در معماری این دوره مشخص و معین می کنند

2- روش تحقیق و پیشینه تحقیق:

این تحقیق بررسی تحلیلی- تفسیری است که در آن محقق به روش کتابخانه ای به جمع آوری مطالب پرداخته و با استناد به مطالب علمی، به بسط و تبیین موضوع پرداخته است.

صابر حسن نیا در کتاب "جلوه رنگ در تزئینات کاشی" رویکردی توصیفی در خصوص رنگ های بکار رفته در بناهای دوره ایلخانی داشته است . نادر اردلان و لاله بختیاری در کتاب "حس وحدت" به بررسی نظام های سنتی رنگ و حکمت آن ها پرداخته اند و با تفسیر ریزبینانه آنها درک روشنی از علل استفاده از رنگ ها در معماری سنتی را میسر نموده اند. "نور و رنگ در نگارگری ایرانی و معماری اسلامی" اثر سیدرحیم خوش نظر و محمدعلی رجبی که می توان از آن به مروری بر فلسفه و حکمتی که بر اساس آن نور و رنگ در معماری ایرانی شکل گرفته اند، دست یافت. "بررسی نقش نور در معماری سنتی و اسلامی" مقاله ای نوشته لیلا محبی و الهام کاظمی در رابطه با معماری سنتی و اسلامی است که از آن می توان دریافت که نور در معماری سنتی ایران نماد و مظهر وحدت الهی است.

3- مبانی نظری:

3-1- نور

نور در فرهنگ دهخدا به معنای روشنایی، ضیا، سنا، فروغ، کیفتی است که بوسیله حس بینایی درک می شود، تابندگی، جلوه، سو، قوه بینایی در چشم آمده است. [4] در فرهنگ عمید نیز به معانی روشنایی، فروز، روشنایی چراغ یا آفتاب و خلاف ظلمت بیان

www.SID.ir

Archive of SID

شده است. [5] نور در هر عصر و دوره ای دارای برداشت مفهومی خاص و ویژه ای بوده است. بطور مثال در نزد صفویان نـور وجـود حق است که فی النفسه موجب ظهور او در علم عین می شود. [6]

نقش نور در معماری اسلامی ، تاکید بسیار گسترده بر اصل تجلی است .نور ، وظیفه شفاف کردن ماده وکاستن از صعوبت و سردی بنا را عهده دار است .نور به عنوان مظهر وجود در فضای مسجد افشانده می شود تا یکی از عناصر تشکیل دهنـده فضـای ادراکـی باشد. عنصر نور افشانی مسجد و تقویت سیستم نوری مساجد علاوه بر اینکـه خـود ، سـمبل عرفـانی و معنـوی اسـت ، جزئـی از تزئینات مسجد نیز به شمار می رود . این نور افشانی ، وظیفه مخابره اطلاعات را به خوبی انجام می دهد گاهی اوقـات هـم باعـث صعود فکرو اندیشه انسان به ماورای محدودیت های مادی می شود .نور می تواند تحرک و حیاتی فعال به تزئینات اسلامی ببخشد. ترکیب نور و آب از . قدیمی ترین ازواج در معماری مسجد به شمار می روند. [7]

معماری اسلامی بویژه در ایران تاکید خاصی بر نور دارد .درون یک مسجد شبیه به نور است که به صورت صور مادی متبلور شـده است و یادآور آیه نور است . در ایران ، بعلت درخشندگی شدید اشعه آفتاب در اکثر پهنه این سرزمین و شفافیت هـوا در منـاطق مرتفع، تجربه نور و نیاز به زیستن به فضاهای روشن به عنوان جزئی از زندگی ایرانیان در سراسـر تـاریخ بـوده اسـت .نـور عنصـر برجسته معماری ایرانی است و نه بعنوان یک عنصر فیزیکی ، بلکه به عنوان یک سمبل عقل الهی و سمبل وجود اسـت. نـور یـک حضور روحانی است که در سختی ماده نفوذ کرده آن را تبدیل به یک صورت شریف می کند و آن را زیبا و شایسته می سازد کـه محل استقرار روان انسانی باشد که جوهر او نیز ریشه در عالم نور دارد ، عالمی که جز عالم روح نیست. [7]

2-3-رنگ

امروزه تعریف رنگ بر اساس علم فیزیک و شیمی صورت گرفته است و در توضیح کیفیت بصری انواع آن، از علم روانشاسی استفاده شده است. هر رنگ دارای سه بعد یا سه صفت بصری مستقلا تغییرپذیر است: فام، درخشندگی، اشباع. فـام را مـی تـوان مشـخص کننده اسم عام رنگ ها تعریف کرد. رنگ های فام دار شامل سبز، زرد، آبی، قرمز و ... هستند و رنگ های بی فام شامل سفید، سیاه و خاکستری ها هستند که از نظر علمی رنگ محسوب نمی شوند. [8]

رنگ در روان انسان ، حالتی متناظر با واقعیت کیفی و سمبلیکشان ایجاد می کند .رنگ و هـارمونی در همـه هنـر هـای ایرانـی و اسلامی ، نقشی تعیین کننده دارد . در هنر اسلامی ایرانی ،از رنگ ها بصورت خردمندانه ای استفاده می شـود و ایـن اسـتفاده بـا آگاهی از معنای سمبلیکی هر رنگ و واکنش کلی ایجاد شده در روان انسان در برابر حضور یک ترکیـب یـا هـارمونی از رنـگ هـا همراه می باشد. . استفاده سنتی از رنگ ها بیشتر با هدف یادآوری واقعیت آسمانی اشیاء همراه است . دراین معنا ، رنگ ها یکـی از عناصری هستند که معنای سمبلیکی آن ها باید به نحوی در نظرگفته شوند و این راهی است که بدان وسیله می تـوان معنـای درونی معماری و هنر اسلامی را درک نمود. حسین نصر در کتاب ایران پل فیروزه در رابطه با تاثیر رنگ چنین می نویسد رنگ ها در هنرجنبه کیمیایی دارند و آمیختن آن ها خود یک هنر مشابه به کیمیاگری است .هر رنگ دارای تمثیلی است خاص خودش و نیز هر رنگ ، دارای رابطه ای با یکی از احوالات درونی انسان و روح است .مساجد جهان اسلام در بکارگیری رنگ هـای متنـوع از چارچوب واحدی پیروی می کنند و معمولا از رنگ های سبز ، فیروزه ای و آبی استفاده می کنند .رنگ آبی لاجوردی و فیروزه ای از عمده ترین رنگ های زمینه ای دیوارها ، کاشی ها ، محراب ، گنبد ، صحن و شبستان مسـاجد اسـت. تـاثیر رنـگ در معمـاری اسلامی ، انکار ناشدنی است و از اهمیت و گستردگی معنایی زیادی برخوردار است و یکی از عوامل و مولفه های مهم در فضا سازی معنوی و روحانی مسجد می باشد . رنگ ها علاوه برآثار و ابعاد عرفانی از نظر روحی و روانی نیـز اثـر داشـته و سـبب نشـاط و یـا خمودگی می گردد. [7]

www.SID.ir

Archive of SID

3-3- نور در تفکر اسلامی - ایرانی

آیه ی 35 سوره نور ،نه تنها به دلیل اینکه کامل ترین آیه ی نوری قرآن است بلکه از دید اینکه منشا و مبدا آثار هنری اسلامی است مورد توجه واقع است؛چنانکه معمار مسلمان در بهره گیری از این آیه نمود تمثیلی آنرا در هدایت مومن به معبود در یک فضای مقدس(مسجد)به خوبی به نمایش می گذارد و در آنجا این نکته را متذکر می شوندکه وجود تنها از آن خداوندی است که به تمامی نور است و این نور دارای مراتبی است که در امثال و حور ظهور می کند. پس از ظهور اسلام ایرانیان مفاهیم و مظاهر نور را که سال ها به آن اعتقاد داشتند در فرآن کریم جستجو کردند و آنرا در سوره ی نور یافتند. [9]

نور معنایی معروف دارد و آن عبارت است از چیزی که اجسام را برای ما روشن می کند و هر چیزی به وسیله نور ظاهر و هویدا می گردد. پس مصداق نام نور همان وجود است و از سویی دیگر چون موجودات امکانی وجودشان به ایجاد خدای تعالی است پس خدای تعالی کاملترین مصداق نور است و هر وجودی به وسیله ی او ظهور می یابد. [10]

"هانری کربن" این نور را همان هاله ای می داند که در پیرامون کائنات و موجودات متعلق به عالم نور و اشراق موجود است نوری که بر گرد مخلوقات اهورامزدا هاله افکنده است.همچنین این همان نور ساطع از عالم قدس است که اکسیر معرفت و قدرت و فضیلت تلقی می شود.. همچنان که ذکر شد این معنا در فرهنگ ایرانی، هاله نورانی یاد شده را اصلی ترین مشخصه ی قدیسین و اولیا در نگارگری ایرانی از یک سو و نقوش هندسی انتزاعی در دیگر سو قرار داد.شباهت مفهوم نور در فرهنگ زرتشتی با "الله نور سماوات و الارض" در فرهنگ اسلامی، هاله نوری است که در اطراف صورت پیامبران و اولیا قرار می دهد. اما تجلی هاله ی نورانی تنها خاص تصویر اولیا نبود،بلکه در تصویرگری نقوش هندسی انتزاعی نیز به صورت شمسه متجلی می گردد. شمسه نوعی طرح ستاره ای و یا خورشید مانند و نزدیک به دایره در هنرهای تزیینی مثل کاشی کاری ،گچ بری،نجاری،کتابت و امثال آنهاست. [9]

پرداختن نمادین به نور و جایگاه محوری آن در گره چینی و هندسه ی زیر بنایی هنرهای تزیینی اسلامی به خوبی مشاهده می شود؛ترکیب بندی های متکثر ،منتشر و زاینده ی آلات گره چینی که از شمسه مرکزی که در اکثر مواقع «ام الگره » نیز می باشد، شروع شده و به کل فضای «قاب گره » منتشر می شود که این مسئله خود از صفات نور و حضور همواره ی آن در هنرهای اسلامی است. [11]

حجم فضا در نورپردازی معماری ایرانی ،اسلامی حایز اهمیت است.در این حجم فضایی و پوشش غیر هم سطح،انعکاس منابع نور بر سطوح با رنگهای یکسان،طیف های رنگین با سایه روشن های گوناگون ایجاد می کندو فضا و محیط را با درجات رنگین متکثر از سیر تا روشن تلالو و جلوه هایی بی انتها می نمایاند و از هر زاویه ی دیدی ،این جلوه گری ظهوری نو می یابد.نور پردازی در شبستان مسجد،در خدمت فضا سازی طراحی شده به گونه ای که به ایجاد سایه روشن (contrast) در مناظر دید انسانی (perspective)کمک شایانی می کند. . [11]

3-4- کاربرد نور در معماری مساجد

اولین جایگاه تجلی هنر ایرانی و اسلامی در معماری، مساجد است که فضا و مکانی برای ارتباط نورالانوار است.در واقع اینجاست که معنای حقیقی معماری یعنی(معماری هنر نظم دادن فضاست)آشکار می شود. [12]

توالی نور و تاریکی ابزاری است مستعد برای بالفعل درآوردن ترتیب فضایی در مسجد که ما باید تکراری از نقاط روشن و تاریک را در فضا داشته باشیم،بخش های روشن پر انرژی،جذاب و در حال انبساط به ما نزدیک می شوند؛وبالعکس نقاط تیره ساکت و خالی از انرژی در آرامشی خواب آلود منقبض می شوند. اما وجود هر بخش تاریک عطش ما را برای ورود به بخش روشن بعدی زیادتر می کند.معمار به توالی فضاها نه فقط به چشم رشته ای از رویدادهای فضایی بلکه به مثابه نورپردازیهای مختلف می نگرد،با تغییر نور ،ساختمان ساکن و پای در بند زنده می شود،نور طبیعی خاصیت حرکت،متفاوت بودن و توالی و دگرگونی در لحظات را ذاتا در خود دارد که باعث حرکت و تغییر حالت در ساعات مختلف می شود.در نظریه ی فضای هستی شولتز،اساسی ترین بخش بحث

www.SID.ir

Archive of SID

رابطه ی انسان و ادراک محیط ،نحوه ی نگرش انسان به محیط اطرافش است.بر این اساس است که معیارهای دیدن فضای هستی و معماری مطرح گردیده و بخشهای دیگر کار سازماندهی می شود.شولتز این روابط را تقارن،تفارق،توالی،ترادف،ترتیب درون و برون و تداوم می نامد. [13]

نور با عبور از سطوح شفاف و انعکاس می تواند تاثیر زیادی در حس فضایی گذاشته و به عنوان یکی از حیاتی ترین عناصر در معماری می باشد.استفاده ی گاه و بی گاه و غیرمنتظره از نور باعث ایجاد فضای روحانی در مساجد شده است .اساسی ترین دگرگونی های محیط اطراف ما در دو مفهوم ساده ی شب و روز نهفته است و نخستین فضای مسجد توجهی است به متغییرهای جهان و تجسمی است از تاثیرپذیری این ناپایداری از نور روز و تحولات ناشی از آن است. و در واقع به فعل درآوردن نیروهایی است که به صورت بالقوه در مفهوم فضا نهفته است و در تعریف معماری ،مفهوم زمان می تواند اینگونه حاصل شود. [14]

در مسجد تاکید بر منبع نور وجود دارد.در بیرون و درون گنبد ،نورمیتواند به دو روش زمان را تصویر کند.نور میتواند به شکلی وارد شود که حواس را به منبع خود معطوف کند و باز می تواند مخفیانه وارد شده ،عاملی باشد برای دریافت ذهنی حرکات مجازی موجود در فضا .نوری که در بخشهای مختلف ،گنبد را در حال جدا شدن از بدنه ی بنا نشان می هد و مقرنس های زیر گنبد،نور را به دام انداخته ،از پرتو ها برای آرایش خود استفاده می کنند.عناصر معماری اسلامی ،چنان انتخاب می شوند که پرتوهای نور را منعکس و منتشر سازند و به نوبه ی خود با این بازی نور و سایه دگرگون شوند.پنجره های زیر گنبد نور را به درون می کشانند و نور در زیر گنبد خانه سبب می شود تا مخاطب حس نماید که گنبدخانه شناور است و اینگونه فضای متفاوتی را به مخاطب خود هدیه دهد. عبور نور از شبکه های هندسی نورگیر ها و تابش مستقیم آنها به درون فضا ،فرم سیالی از آن را در میان توده های مصالح به وجود می آورد که با تغییر زاویه ی تابش در روز،چنین به نظر می رسد که حجمی مجازی در حرکت است . [14]

استفاده از عنصر طبیعی نور ،یکی از روش های نمایاندن احساس است،حسی که از طراح یا خالق مسجد به بیننده انتقال می یابد.همچنین مفاهیمی چون حس حضور،حرکت و تمرکز و ... را می توان از طریق تیرگی ها و روشنی ها بدون ارتباط کلامی و رابطه ای مستقیم انتقال داده و تمرکز بیشتر داشت و این دقیقا همان موضوعی است که آفریننده ی مسجد ایرانی به درستی به آن واقف بوده است .[15]

5-3- نمونه های معماری اسلامی در دوره صفویه

معماری دوره صفوی را می توان دوران اعتلای معماری اسلامی در ایران دانست . از ویژگی های مهم در شیوه معماری این دوره علاوه بر استحکام و زیبایی فرم، درخشش ان است. در آثار این دوره تابش رنگ و نور و جذابیت سطوح و شکوه چشمگیر آنها احساس زیبایی خیره کننده ای در بیننده ایجاد می کند و طنین رنگ ها و سطوح مکرر کاشی های درخشان به منظره ای شفاف، مجرد و روحانی تبدیل می شود. رنگ در معماری اسلامی این دوره نقش بسیار مهمی را ایفا می کند. رنگ های بکار رفته در کاشیکاری برگرفته از افکار ها و عقاید مذهبی دوران خود بوده است.

از بارزترین نمونه های معماری اسلامی در دوران صفوی مسجد شیخ لطف ا... و مسجد امام خمینی است که نقش کاربردی نور و رنگ را می توان در آنها به وضوح مشاهده کرد.

مسجد شیخ لطف‌الله یکی از مسجدهای تاریخی و شناخته شده شهر اصفهان است و مجموعه تاریخی میدان نقش جهان است که در دوران صفوی ساخته شده است. این مسجد شاهکاری از معماری و کاشی‌کاری قرن یازدهم هجری است که توسط استاد محمدرضا اصفهانی از معماران نامدار آن دوره ساخته شده‌است. مسجد شیخ لطف‌الله به فرمان شاه عباس اول در مدت هجده سال بنا شده و در ضلع شرقی میدان نقش جهان و مقابل عمارت عالی‌قاپو و در همسایگی مسجد امام خمینی واقع شده است .

مسجد امام خمینی نیز از مهم‌ترین مساجد تاریخی اصفهان است که در طی دوران صفوی ساخته شد و از بناهای مهم معماری اسلامی ایران به‌شمار می‌رود. این بنا شاهکاری جاویدان از معماری، کاشی‌کاری و نجاری در قرن یازدهم هجری است.

www.SID.ir

Archive of SID

این مسجد که در ضلع جنوبی میدان نقش جهان قرار دارد در سال ۱۰۲۰ هجری به فرمان شاه عباس بزرگ، در بیست و چهارمین سال سلطنت وی شروع شده و تزئینات و الحاقات آن در دوره جانشینان او به اتمام رسید. شاه عباس مسجد را برای شادی روح جدش، شاه طهماسب بنا نمود. معمار مهندس آن استاد علی‌اکبر اصفهانی و ناظر ساختمان محب‌علی بیک الله بوده‌اند؛ و خوشنویسانی چون علیرضا عباسی، عبدالباقی تبریزی،محمد رضا امامی، محمد صالح امامی در آن کتیبه نگاری کرده‌اند.

3-6- نورپردازی مساجد شیخ لطف الله و امام خمینی اصفهان

مکانیسم نور پردازی در مسجد شیخ لطف الله بسیار تامل بر انگیز است و این نشان از آن دارد که محمد رضا بنآ اصفهانی نسبت به نور و پیچیدگی های آن تسلط کامل داشته است و همین موضوع سبب شده است تا نور پردازی که در مسجد شیخ لطف الله انجام شده آن را از دیگر مساجد متمایز می کند.از انجا که اصول ساختاری مسجد شیخ لطف الله بر اساس نورپردازی بنا شده است بایستی توجه بیشتری به نوری که مورد استفاده قرار می گیرد داشت.در این مسجد نور شبستان از دو منبع نوری تامین می گردد . منبع اول که برای روشن کردن کل شبستان منظور گردیده توسط بریدگی نسبتا بزرگ در ضلع شمالی دیوار می باشد و برای روشن کردن محراب منظور شده است. منبع دوم که نور اصلی شبستان است نوری است که توسط تابش مستقیم خوشید از پنجره ها به درون شبستان می تابد. زیباترین نکته در قسمت سقف داخلی گنبد که یک بدن طاووس بدون دم از جنس گچ در مرکز به صورت آویز قرار دارد که در هنگام ظهر شرعی با ورود تلالوهای نور از پنجره های مقرنس کاری شده دم طاووس روی کاشیکاری سقف داخلی به وجود می آید و دم طاووس زیبا را تشکیل می دهد.در هنگام ظهر شرعی وقتی است که دم به طور کامل باز شده و مغرب شرعی وقتی که دم طاووس به طور کامل جمع شده باشد.که این پدیده زیبایی قابل توجهی به این بنا داده است. [15]
یکی از شاهکارهای معماری مسجد شیخ لطف الله اصفهان تناسب نور خورشید با آیات قرآنی نقش بسته روی کاشی ها است. مجموعه تاریخی میدان امام اصفهان با اشاره به تابش پرتوهای نور بر کاشیهای مزین به سوره انفطار هنگام صبح : انفطار به معنای گشاینده است و خداوند در هردو آیه اول این سوره می فرماید هنگامی که آسمان باز وگشاده شود و ستاره ها پراکنده شوند تاریکی کنار می رودکه این با طلوع خورشید همخوانی دارد . هنگام ظهر نیز پرتوی نور خورشید بر روی سوره شمس می تابد که خداوند در این سوره می فرماید :والشمس و ضحیها یعنی وقتی که خورشید نور افشانی می کند..همچنین می توان به تابش نور مهتاب در شب در ضلع شمال شرقی مسجد نیز اشاره کرد : شب هنگام پرتو نور مهتاب بر روی سوره والیل می تابد ودر این سوره خدا می فرماید "قسم به شب هنگامی که همه جا را تاریکی فرا می گیرد" . [11]
روشنایی داخل مسجد شیخ لطف الله قابل توجه است. در اطراف گنبد به فاصله های منظم سوراخ هایی در قطر گنبد تعبیه شده که بوسیله پنجره های گچبری از داخل و خارج مسدود می شود. این گچبری ها عبارتند از طرح منظمی که نسبت مساوی فضای خالی در میان آن ها وجود دارد. مجموعه نورهایی که از این پنجره ها به داخل می تابد، زیبایی آسمانی و خیال پروری به تزئینات کلی صحن می بخشد. [16]

3-7-رنگ در معماری

عرفای ما بر اساس مفهوم مشترک، از رنگ برای نشان دادن مراتب سلوک استفاده کرده اند.در ساحت معنا معمولا عرفا از رنگ با عنوان تجزیه ی نور صحبت نمی کنند،بلکه رنگ را عامل ظهور می دانند.به عبارتی نور مجرد و نور فاقد تعیین مادی به وسیله ی رنگ تعیین پیدا می کند و عاملی می شود برای مرئی شدن و برای محل رویت است.چگونه در نگاه آیینی به رنگ ،ماهیت رنگ ارزش بیشتری پیدا می کند؟در جهان بینی آیینی، انسان برای ماهیت و باطن شی اهمیت بیشتری قائل است و حقیقت شی را ازعوارض بیرونی آن ادراک نمی کند،بلکه به دنبال ادراک باطن است.این نگاه باطن نگر است که باید این سخن نورانی پیامبر را

www.SID.ir

Archive of SID

قراردهیم که" اللهم ارنی الاشیا کما هی:"ماهیت اشیا و حقیقت اشیا را به ما بنما و نه آنچه در صورت و نگاه ظاهری اظهار می شود. [9]

.از آنجایی که در سرزمین های اسلامی مسجد پایگاه اجتماعی مذهب مسلمانان و پناهگاهی برای زندگی پر آشوب شهر به شمار می آید،به تزیین آن توجه خاصی شده است و می توان گفت اولین جایگاه تجلی هنر اسلامی مسجد بوده است. نگرش به نور و رنگ در معماری مساجد ،نگرشی عارفانه به توحید است.ذات اقدس احدیت نور مطلق است،نوری است که ظلمت مقابل ندارد.اوست نور همه ی جهان ،نور آسمان و زمین.در معماری مساجد ،کاشیکاریها و شبکه ی پنجره ها و نور و تاریکی های گاه و بیگاه نیز نگرشی است بدین موضوع. رنگ محصول تجزیه نور است و اگر نور را در حالت تجزیه نشده اش نماد وجود مطلق وحدت بدانیم؛ رنگ نیز می تواند نماد تعینات وجود مطلق کثرت باشد. [17]

در بیان نقاشان ایرانی رنگ همان نور است و هنرمند می کوشد به وسیله رنگ ها و آشنا شدن با عوالم نورانی با عالم ملکوت پیوند پیدا کند.معمار ایرانی نیز همین جهان نورانی رادر آرایش مساجد دوره صفوی و در رنگ های شاداب و روشن کاشی های لعابی، که همچون کانی های بلورین اند به جلوه گذاشته است. [18]

3-8- نظام های رنگی سنتی ایران

3-8-1- هفت رنگ

از نگاه سنتی رنگ نافذ متشکل از 7 رنگ است.گروه سه رنگه اول: سفید و سیاه و سندل فام (رنگ خاکی،تهی از رنگ ، رنگ زمین) مکمل گروه چهار رنگه دوم،یعنی سرخ، زرد و سبز و آبی است.مجموع این هفت رنگ اساس درک نظام سنتی رنگ است.

3-8-2- نظام سه رنگه

سفید نهایت یکپارچگی همه رنگ هاست، پاک و بی آلایش .در حالت نا مطهر خویش ،رنگ نور محض است پیش از تجزیه و پیش از انکه یکی خود بسیار گردد.نور ، که از لحاظ نمادین سفید تلقی می شود،از خورشید نازل می شود و نماد توحید است.

سیاه فنای خویشتن است و لازمه جمع ستر کعبه است،سر وجود ، نور جلال و رنگ حق.

سندل فام ، ناد آدمی است به اجمال ، و زمین است به تفصیل،جسم نزد صنعتگر ، سطح خنثی نزد هندسه دان و کف از برای مهندس معمار.

3-8-3- نظام چهار رنگه

چهار در حد عدد و در حد مربع در هندسه،بازتابی از نقشبندی تصوری نفس کل است که به گونه ای صفات فاعلی طبیعت)گرم،سرد،تر،خشک (و کیفیات انفعالی ماده)آتش،آب،هوا و خاک(ظاهر گشته است.از جمله بازتاب های ثانوی این نظام عبارتند از:چهارربع روز، چهار فصل،بهره های چهارگانه زندگانی این جهانی آدمی.رنگ های اولیه سرخ ،زرد، سبز و آبی به چشم می آیندواین چهار رنگ ، طبایع اربعه و با چهار عنصر اصلی)ارکان اربعه (همخوانی دارند. طبیعت، عامل فعالی در قبال ماده، دائر کننده خلقت دنیوی است و نواخت های ظاهر و باطن تمامی هستی را تعین می بخشد.آدمی از طریق نظام چهارگانه همخوانی های محسوسی با جنبه های گوناگون این نیروی جبلی طبیعت برقرار می کند که پیوسته در طلب حالت تعادلی متماثل با حالت ازلی انتظام خود است). بر اساس این نظام ها به ویژه نظام مبتنی بر ارکان اربعه هر رنگی کیفیت بصری ویژه خود را دارد. [19]

3-9- کیفیات رنگ ها بر اساس نظام چهارگانه

زرد :این رنگ مزاجی گرم و خشک دارد و هوش، فهم، درایت زیاد، عشق ورزی و برابری با عنصر آتش دارد.رنگ زرد در تباین با رنگ آبی است.

آبی :مزاج خنک دارد و موجب آرامش و صلح و ایجاد روحیه مثبت و ترفیع فرد می شود.

www.SID.ir

Archive of SID

نیلی :این رنگ شروع لطافت طیف های نوری می باشد .نیل به روحانیت، خودکفایی و عقل می باشد.رنگ نیلی موجب گشادگی چشم) دید درون و برون (می شود .در ها را به روی ناآگاه باز می کند و به کمک رنگ نیلی می توان خاطراتی را که مدت های طولانی فراموش شده بود به ذهن بازگرداند.

فیروزه ای :رنگ فیروزه ای از آبی و نیلی عمیق تر است .نشاط آور، مفرح و نشان پیروزی است و نگهبانی در برابربخت بد برای ایرانیان است.

سرخ :مزاج گرم دارد .میوه های قرمز رنگ در پاکی خون اثرگذار بوده و باعث ساخته شدن خون جدید می شوند.براثر استفاده از رنگ قرمز ارتعاشات درمان کننده و تقویت کننده ای برقرار می شود.این اثرات در موارد کم خونی،لاغری و نحیفی، سردی دست و پاها و در موارد فقر غذایی می تواند کمک کننده باشد و در تأمین انرژی بدن همراه با سایر مکمل های غذایی بسیار کارساز است . رنگ چهره افراد دموی قرمز می باشد.

سبز :رنگ سبز دارای ارتعاشات متعادل کننده مهمی برای سیستم عصبی می باشد.مزاج این رنگ معتدل است .رنگ سبز موجب تهییج،التهاب یا حساسیت نمی شود .رنگ سبز اثر آرام بخش جدی روی قلب دارد.اثر کنترل کننده رنگ سبز روی افراد دچار فشارخون نیز بسیار مطرح می باشد.استفاده از رنگ سبز برای هر نوع اشکال مربوط به دستگاه گردش خون می توان بهره گرفت.رنگ سبز جهت تمدد اعصاب خسته استفاده می شود.

سفید :این رنگ دارای مزاج سرد و تر است و نزدیک ترین رنگ به نور.

سیاه :سیاه مزاجی سرد و خشک دارد و رنگ حیرت است.

نخودی :رنگ نخودی از ترکیب زرد و سفید به وجود می آید و تحرک و گرمی اش از زرد کمتر و از سفید بیشتر. [20]

3-10- بررسی عنصر رنگ در مسجد امام خمینی

کاشیکاری های مسجد امام خمینی از جمله شاهکارهای معماری دوره صفوی است و هرکدام از رنگ های بکار رفته در آن ها علت و دلیل خاصی داشته و نماد و نشانه ی موضوع خاصی است.

3-10-1-رنگ آبی

3-10-1-1- عامل تمرکز

کاشی های بکار رفته در دیوار و سقف مسجد با زمینه فیروزه ای است و دارای طرح و نقش اسلیمی و سنتی هستند. این به آن دلیل است که تمرکز و حواس نمازگزار مختل نگردد. تنها در یک قسمت از مسجد از کاشی فیروزه ای استفاده نشده و بجای آن کاشی هایی با زمینه زرد و نارنجی با اشکال حیوانات وجود دارد که در زمان قاجاریه ایجاد شده و علت آن مشخص نسیت. البته این قسمت از مسجد پشت به قبله است و باعث انحراف توجه نمازگزار نمی گردد.

3-10-1-2- سادگی در تهیه رنگ

در واقع رنگ های آبی و فیروزه ای که ویژه محراب ها و صندوق ها است همچون پوشش گنبدها ارزشی راز آمیز دارد ولی ممکن است که این رنگ ها قدیمی ترین رنگ هایی بوده باشند که تولید آنها در کوره ها همزمان با پخت سفال امکان پذیر شده است یا بهتر بگوییم آسان ترین رنگ های تولید شده بوده اند . شاید بتوان گفت که به همین دلایل گفته شده باشد که کاشی های آبی یا آبی-سبز به سرعت روی تمام سطوح معماری تزئین پذیر در ساختمان های بزرگ مذهبی ایران ظاهر شدند.

www.SID.ir

Archive of SID

2-10-3-رنگ سبز

2-10-3-1- رنگ شعار علوی ها

همانطور که مولفان عرب در هرجا به ذکر نمونه هایی از گنبدهای سبز یا فیروزه ای در بغداد و بخارای صده دهم می پردازند معلوم است که منظور آنها اماکنی متعلق به فرقه شیعه می باشند. زیرا همه ما می دانیم که سبز رنگ شعار علویان بوده است. همچنین در این زمینه شاه عباس بزرگ مدافع شیعه اثنی عشری بوده است که کاشی هفت رنگ اوج شکوفایی خود را در اصفهان بدست می آورد.

2-2-10-3- مظهر بهشت

مسجد امام اصفهان را اگر بدقت بنگریم متوجه خواهیم شد که از رنگ سبز در آن به کرات استفاده شده است. اگر شخصی باشیم که یک آشنایی ابتدایی با کلام وحی (قرآن مجید) داشته باشیم مطمئناً به این خواهیم رسید که تصویر دقیق وعده داده شده از آن جهان چه بوده است. شهرهایی که به مومنان وعده داده شده همان جنات نعیم، بهشت های پر نعمت با نهرهای جاری و درختان صدر پر برگ و میوه و سایه همیشگی و آب پاک همراه می باشد . سبزی بطور کلی یعنی سایه جانبخش، حضور آب و غنا و سرخوشی. بدین ترتیب رنگ سبز مظهر باغ عدن است. رنگ بهشت است و رنگ پیامبر

2-10-3-3- مظهر رستاخیز

نکته جالبی که معمولاً در کشورهای اسلامی (شیعی) و به خصوص ایران وجود دارد، پرچمی به رنگ سبز است که روی قبور و بقاع مقدس مورد نیایش نصب می کنند. این اشتراک رنگ سبز با رنگ مرگ از طرفی سابقا به یادماندنی و باستانی دارد. زیراکه سبز رنگ رستاخیز است. زیرا نماینده بهاریست که آن خود به معنای نوزایی طبیعت است. از همین جا است که سبز به زندگی جاودانی وابسطه می شود. [2]

3-11- بررسی عنصر رنگ در مسجد شیخ لطف الله

ایوان ورودی با زمینه لاجوردی و نقوش زرد رنگ کاشیکاری شده است .درراهرو ورودی پنجره های مشبک فیروزه ای درمیان سایه روشن راهرو خودنمایی می کنند و سرای زیرگنبد دارای دیوارهایی با زمینه لاجوردی و نقوش زرد است با این حال هر ضلع این سرای هشت ضلعی با نقوش متفاوت طراحی شده اند. رنگ ها در گنبد از همنشینی لاجوردی، فیروزه ای و نخودی ترکیبی زیبا به وجود آورده اند .زمینه نخودی با کاشی های لاجوردی در مرکز جای خود را به زمینه سفید و نقوش فیروزه ای می دهد . نور از پنجره های مشبک دور گنبد به مرکز گنبد هدایت می شود و از آنجا به تمام فضای داخلی بنا بازتابانده می شود.

پروفسور پوپ در کتاب بررسی هنر ایران، ضمن شرح عظمت این خانه خدا می نویسد ":این بنا توافقی است بین یک دنیا شور و هیجان و یک سکوت و آرامش باشکوه، که نماینده ذوق سرشار از زیبایی بوده و منبعی جز ایمان مذهبی و الهام آسمانی نمی تواند داشته باشد". [21]

با توجه به موارد ذکر شده و توضیحات نوشته شده هویداست که هنرمند رنگهای کاشیکاری ها را هدفمند و از روی آگاهی انتخاب کرده و علم و حکمت را به ذوق آمیخته و اثری زیبا و دلنشین پدید آورده که تا امروز شکوه خود را حفظ کرده است.

رنگ لاجوردی در ایوان ورودی حکم دعوت به مکانی روح انگیز را دارد که انسان را از کار روزانه جدا ساخته و با کمک نقوش زرد پیچ خورده در آن شور و شوق عبادت را زنده می کند و تعادل بصری را در تباین با آبی به وجود می آورد .راهروی فیروزه ای این شوق را حفظ می کند و امید فرحی دلپذیر را می دهد.

وارد سرای زیر گنبد که می شویم دیوارها با زمینه لاجوردی فضایی را برای یادآوری خاطرات ازلی و بهشتی که از آن حبوط کردیم را فراهم می آورد .نقوش زرد دیوارها نماد نور و امید و حرکت رو به بالا هستند و شوق عشق ورزی به معبود و انگیزه درایت و اندیشه در آفرینش را زیاد می کنند.

www.SID.ir

Archive of SID

رنگ زرد کم کم جای خود را به نخودی می دهد؛ بنده خاکساری که در مسیر سلوک و عبادت خالق کم کم رنگ می بازد و نیست و بی رنگ) سفید (می شود .رنگ سفید در مرکز گنبد نشان نور است و بی رنگی سالک که فنا در نور شده است.
در این میان وجود رنگ فیروزه ای نیز به خاطر شادی بخش بودن نماد فرحی است که در انتها به عابد به خاطر عبادت بدان می رسد .مقامی که بنده از خدا راضی است و خداوند از بنده راضی است. [22]
در مسجد شیخ لطف الله از زمینه خاکی رنگ در کاشیکاری ها استفاده شده که دلیل آن نشان دادن شان و بها دادن به خاک است. این کاشی ها با کاشیهای آبی رنگ گنبد که خود نماد آسمان هستند، در تضادند. [23]
حال با وجود پیشرفت های علمی بشر و دستیابی او به مصالح برتر، هنوز هم به نظر غالب هنرمندان مسجد شیخ لطف الله شاهکاری است که پس از صدها سال در زمینه ی رنگ، نقش و نور از آثار معاصر و متاخّر پیشی می جوید .رنگ بر روی جداره های مسجد آنچنان با مصالح یکی شده است که مخاطبان خود را از آرامش که غایت احساس بسیاری از بناهاست فراتر برده و- – در پیچیدگی ساده ای او را به عالم معنی می کشاند.

4- نتیجه گیری

تأثیر رنگ و نور در معماری اسلامی ، انکار ناشدنی است و از اهمیت و گستردگی معنوی زیادی برخوردار است. نقش نور در معماری اسلامی تأکید بسیار گسترده بر اصل تجلی و تعالی است . نقش نور شفاف کردن ماده و کاستن از صعوبت و تاریکی ها است .رنگ درجهان محسوس، همنشین بی بدیل نور است. با توجه به یافته های این تحقیق، رنگ قالب در مساجد سه رنگ آبی، زرد و سفید به عنوان زمینه و رنگ طرح ها است. اما آنچه که تفاوت و تنوع را در فضاهای مختلف ایجاد می کند و باعث القای حس معنوی و شادی در مسجد می گردد، تنوع در بهره گیری بیشتر از یک رنگ متناسب با جو و حال و هوای فضا است. بررسی ها نشان می دهد که معمار مسلمان در ساخت مسجد در راستای ارتقای فضای معنوی، متناسب با هر مکان و نیز متناسب با شرایط زمان از رنگ های مختلف در نماسازی و تزئینات بنا بهره گرفته است. هرجا که نیاز به توقف و تفکر و نظارت بر احوال خویش است، مانند فضای ورودی و شبستان ها از رنگ و تنوع رنگی کاسته و در صورت بکارگیری رنگ از رنگ های استفاده شده که یاری دهنده در القای این حس باشند. معمار تجلی خداوند در موجودات را با استفاده از ابزار معماری و بیان وحدت در نور(خداوند) و کثرت در رنگ ها (نماد وجودی)، در مکانی مقدس به بهترین شکل نشان داده است. در آنجاکه مومن باید طراوت و شادابی لازم برای حضور در پیشگاه خداوند را پیدا کند از رنگ های متنوع و شاد بهره برده و در مکانی که باید تمام توجه و حضور قلب به یک سمت باشد با تکرار رنگ ها و در جهتی مشخص شرایط را برای ادای فریضه مهیا می کند. بنابراین معماران مساجد با استفاده هوشمندانه و مدبرانه از دو ابزار نور و رنگ، فضای معنوی مسجد را ارتقا بخشیده و جادوی بی همتای معماری متفکرانه ایرانی را به رخ جهانیان کشیده اند.

www.SID.ir

Archive of SID

5- مراجع :

[1]سلطان زاده ،ح . روشنایی و نور پردازی در معماری ، نشریه معماری و فرهنگ ،تهران ، شماره 35،1388.
[2]جهان شاهی،م. نقش رنگ در معماری اسلامی ، همایش معماری اسلامی،1390.
[3]پوپ، آ. معماری ایران،ترجمه کرامت الله افسر،انتشارات یساولی فرهنگسرا، 1373.
[4] دهخدا،ع .لغت نامه ی دهخدا.شرکت چاپ 128،1384
[5] عمید،ح .فرهنگ نامه ی عمید،تهران،موسسه ی نشر امیرکبیر 1362.
[6]سجادی ،س. فرهنگ لغاتاصطلاحات و تغییرات عرفانی ،نشر طهور،تهران، 1362.
[7]قلی زاده،ر. تاثیر نور و رنگ در ارتقا کیفیت فضای معماری مساجد،کنفرانس بین المللی انسان معماری و مهندسی عمران ،تبریز،1393.
[8]پاکباز ، ر. فرهنگ معاصر هنر ، چاپ سوم ، انتشارات فرهنگ معاصر، تهران،1381.
[9]بلخاری، ق. مبانی عرفان ، هنر و معماری اسلامی، نشر سوره، تهران،1384.
[10]طباطبایی،م.تفسیر المیزان، بنیاد علمی و فکری علامه، جلد 15، 1363.
[11]نجم آبادی، م. مسجد شیخ لطف الله و ویژگیهای آن ،نشر فرزان،۱۳۸۱
[12]عباسی،م. بررسی مفهوم نور از جنبه ی زیبایی شناسی درمعماری سنتی ایران مجموعه مقالات همایش معماری و شهرسازی ایرانی اسلامی.مشهد، ۱۳۹۱.
[13]معماریان، غ. سیری در مبانی نظری معماری، سروش دانش، تهران، 1386.
[14]ستاری، ح. تجلی عرفان نور و رنگ در معماری مساجد ، مجموعه مقالات دومین همایش معماری مسجد..نشر دانشگاه تهران، تهران،1386.
[15]یارزاده،م. بازخوانی استعاره ایجاز نور در کالبد معماری مساجد ایران، مجموعه مقالات اولین هم اندیشی هنر و عناصرطبیعت ، انتشارات فرهنگستان هنر، تهران، ۱۳۸۴.
[16]اصفهانی، ش. مسجد شیخ لطف الله بهشت کاشیکاری، مجموعه مقالات و تحقیقات،انتشارات راست کردار، تهران،1387.
[17]نصر، ح.جاودانگی هنر ، نشر برگ، تهران،1370.
[18] اردلان،ن.بختیاری،ل.حس وحدت،انتشارات علم معمار،تهران،۱۳۹۰.
[19]بروجنی،ف. رنگ در سنت اسلامی، انتشارات ماه هنر،تهران،1386.
[20]ناصری محمد، 1390، طب سنتی ایران .چاپ چهارم، انتشارات طب سنتی ایران، تهران.
[21]سیف هادی، 1386، کاشیکاری داخلی گنبد مسجد شیخ لطف الله ، چاپ اول، انتشارات کانون پرورشی فکری کودکان و نوجوانان، تهران.
[22]زمانی نرگس، 1391، (علت شناسی انتخاب رنگ کاشیکاری های مساجد عصر صفویه در اصفهان نمونه پژوهش :مسجد شیخ لطف الله)، همایش بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی، تهران.
[23]سلیمانی مرضیه ، 1392، (بررسی تطبیقی رنگ در کاشیکاری داخلی مساجد شیخ لطف الله و امام خمینی اصفهان)، همایش هنر معماری و شهرسازی، تهران.

www.SID.ir